

АНОТАЦІЯ

Макарадзе Х. З. Ідеологічний дискурс романів Івана Багряного «Сад Гетсиманський» та «Тигролови» (літературні твори та кіноверсії, еміграція - Україна). – Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.

Дисертація на здобуття ступеня доктора філософії за спеціальністю 035 Філологія (українська література). – Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна, Міністерство освіти і науки України, Харків, 2023.

Ідеології визначають культурне життя людини, націй, людства, впливають на розвиток соціальних та політичних процесів. Вони можуть як призводити до воєн та встановлення тоталітарних режимів, так і конструктивно впливати на розвиток суспільства.

Анексія Криму, гібридна війна на Донбасі з 2014 року та повномасштабна російсько-українська війна з 24 лютого 2022 року – результат функціонування імперської ідеології, що представляє російсько-українські стосунки в контексті міфів про «братні» народи. Радянська ідеологія протягом тривалого часу була основою політики радянської України, однак зараз наша держава знаходиться на фінішному етапі «декомунізації» та подолання радянських імперських міфологем. Актуальність цієї роботи – в розгортанні художніх версій тоталітарного минулого й демонстрації літератури як засобу боротьби проти нього.

Однією з найяскравіших постатей української літератури ХХ ст. був І. Багряний. Він письменник із промовистою громадянською та політичною позицією, автор, який відверто висловлював претензії до радянського режиму.

У 1993 та 1994 р. на зорі незалежності України романи І. Багряного «Тигролови» та «Сад Гетсиманський» здобули новий голос у формі кіноекранізацій Р. Синька. І названі вище твори І. Багряного, і серіал

Р. Синька стали об'єктами вивчення в нашій дисертації, а розгортання ідеологічного дискурсу в них – її предметом.

Методологія дискурс-аналізу дозволила нам вибудувати дисертаційне дослідження від автора до читача, звернувши особливу увагу на автобіографічні засновки до романів, письменницьку художню версію подій та героїв, а далі – на їх читацький (режисерський) варіант у формі кіноверсій.

Спираючись на концепцію Т. Ван Дейка, ми розглядаємо літературні твори та їхні екранізації як висловлювання з однієї теми, тобто дискурс, який містить позамовні чинники, включає різні контексти та цільову аудиторію, враховує різницю між кіно та літературою як між видами мистецтва та різницю між точками зору автора та читача.

Дисертація складається зі вступу, п'яти розділів, висновків та списку використаних джерел.

Дослідники діаспори й вітчизняні вчені звернули увагу на публіцистичність творів І. Багряного, зокрема Л. Луців, Ю. Лободовський, Ю. Мулик-Луцик, І. Кошелівець, Т. Михида, Н. Шаповаленко та інші дали оцінку ідеологічних проблем у романах цього автора. М. Сподарець та О. Шапошникова розглядали публіцистичну складову у контексті естетичної. М. Жулинський, В. Черногай, А. Бондаренко робили спробу визначити основні риси ідеологічного спрямування романів. Але, незважаючи на велику кількість літературознавчих праць, присвячених цьому питанню, досі немає такої, яка б схарактеризувала його в динамічному русі від авторської версії до читацького сприйняття, втіленого у кіноверсіях.

У теоретичному розділі ми розглядаємо зв'язок літератури з суспільством та її здатність бути трансмітером ідеологій. При цьому ми звертаємося до праць Р. Уоллека та О. Уоррена, М. Кольхауера, Р. Барта, К. Флада, які досліджують природу взаємодії суспільства і соціальних міфів, а також ідеологічних міфів і літератури.

Відповідно до засад дискурс-аналізу, Іван Багряний як автор романів став об'єктом нашої уваги, а саме – його світоглядні принципи, зокрема

політичні та релігійні погляди. Письменник засуджував радянську систему, однак із прихильністю ставився до соціалізму, вбачаючи в ньому прогресивну силу для побудови демократичного незалежного майбутнього України. Окрім того, І. Багряний був переконаний, що велика українська література потребує великої української ідейності, великої любові й ненависті, великого вогню. Він назвав усе, перераховане вище, рушійною силою, тобто підвів читача до розуміння літератури як зброї, яка бореться за допомогою сильних емоцій, національних джерел і слова.

Засадами радянської ідеології, за Р. Ароном і Х. Арендт, є гіперболізована ворожість та акцент на пошуку зовнішніх та внутрішніх ворогів. У романах «Сад Гетсиманський» та «Тигролови» І. Багряного міф про вразливість системи й необхідність її захисту лежить в основі насильства, через яке система намагається очистити тил від «ворогів» та виховати у людини лояльність. Зв'язок між злочином та покаранням порушений, оскільки в'язниця постає інструментом не виправлення, а ламання людини. Якщо у літературних творах цей вплив показано через внутрішній світ героїв, у фільмі робиться акцент на фізичних тортурах.

Висміювання є одним зі способів розвінчування радянських міфів у романі «Сад Гетсиманський» та, меншою мірою, у фільмі. Іронія та сарказм немовби знижують значимість радянського режиму. Крім того, для арештантів вони є засобом захисту власної особистісної цілісності.

Один із розділів присвячений аналізу персонажів як носіїв ідеології. Ми умовно поділяємо персонажів на дві групи: лояльних до режиму, або служників системи, та опозиційних до неї. Характеристика першої групи визначена радянською ідеологією, вона наділяє їх правом застосовувати до «ворогів народу» психологічну та грубу фізичну силу. Насправді ж ідеологія стає маскою для прикриття і виправдання потреби самоствердження, влади, заспокоєння, страху. Незважаючи на те, що І. Багряний гостро засуджував систему та її поплічників, у досліджуваних романах письменник постає гуманістом, що навіть у рафінованому каті прагне розгледіти людину і

зрозуміти її. Він відтворює негативний вплив системи на самих служників, що виражається у їхньому моральному розкладанні, депресіях, пошуках психологічного захисту, пияцтві, самогубствах. У фільмах Р. Синька вони втілюють ті ж риси радянської системи, однак тут акцент зроблено на варварській сутності режиму, що мислиться як одне ціле з її представниками. Відтак режисер прагне дегуманізувати їх, гіперболізувати їх антилюдську сутність.

У романі «Тигролови» через образ Медвина, що є типовим репрезентантом радянської каральної системи, І. Багрянний змальовує беззаперечну прихильність владі, однак справжній характер конфлікту між героями не ідеологічний, а психологічний, оскільки має в основі страх Медвина. Його вбивство стає маніфестом спротиву Григорія Многогрішного, актом встановлення справедливості.

Фільм переозначає конфлікт головного героя й майора, оскільки він є продовженням історії «Саду Гетсиманського»: режисер об'єднав обидва романи в один серіал, розташувавши їх у зворотному порядку. Переслідувачем Андрія Чумака виявляється Великін – жорстокий та жалюгідний кат, позбавлений здатності до рефлексії.

Андрій Чумак та Григорій Многогрішний – персонажі, що є носіями авторської ідеології, alter ego автора. Вони є сильними непересічними героями ніцшеанського типу, які втілюють стратегію спротиву варварській системі та концепцію боротьби за справжні гуманістичні та національні цінності. Поміщені у «межову» ситуацію персонажі прагнуть переосмислити себе, а також цінності, які лежать в основі їх особистості. Для Андрія Чумака поразка у протистоянні з системою неможлива, оскільки означала б позбавлення права називатися людиною.

У романі «Сад Гетсиманський» проблема сакральної залежності головного героя від братів загострюється через введення її в опозицію «вірність/зрада». Родинні цінності, представлені через біблійні образи Юди, Каїна, Гетсиманського саду та Ісуса Христа, сакралізуються й набувають

особливого значення для протиставлення їх радянській ідеології. Релігійні знаки у фільмі сприяють посиленню ідеологічної концепції твору, а також увиразненню соціальних мотивів, зокрема висвітлення радянської системи як простору, позбавленого Бога. Отже, у романі на першому місці в ієрархії цінностей Андрія Чумака стоїть родина. Саме вона є опорою його незламності в «межовій» ситуації. У фільмі таку роль виконує Бог.

Кохання Андрія Чумака до Катерини також не позбавлене ідеологічних конотацій. У романі образ дівчини вписується у контекст родинних цінностей й стає фактором випробування головного персонажа, а також порятунком від смерті. У фільмі мученицька роль Катерини посилюється. Урешті, й у фільмі, й у романі вона божеволіє через коханого, не витримує фізичних та психологічних тортур, щоб своєю жертвою вкотре довести, що радянська система руйнує все, до чого може дотягнутися, – родину, віру, кохання.

Григорій Многогрішний вписується у модель сильного духом ніцшеанського героя. В його образі відтворена боротьба між «божевільною» сміливістю, волюнтаризмом і фаталістичним відчуттям «зайвості» у світі, ненависті до тієї системи, що так несправедливо позбавила його права на нормальне життя. Григорій Многогрішний також протиставляє радянській системі справжні цінності: патріотизм, людські взаємини, романтичне кохання. Родинні цінності тісно переплетені з національними, виражаються крізь них, зокрема крізь знаки давньої козацької культури. У фільмі «Тигролови» образ головного персонажа переосмислений, його пригнічений стан є результатом тих подій, що відбувалися з ним у перших частинах фільму.

Одним із каналів трансляції ідеології є хронотоп як спосіб організації часу та простору в романі. Він є головним сюжетотвірним чинником, впливає на сприйняття та інтерпретацію ідеологічних повідомлень. Простір романів І. Багряного «Сад Гетсиманський» та «Тигролови» поділений за ідеологічним принципом. «Чужим», тобто

ворожим, є все, що належить радянській системі або підпадає під її безпосередній вплив і репрезентує її сутність; під протилежним або «своїм» простором ми розглядаємо той, який найбільш віддалений та захищений від впливу радянської системи.

Камера є ідеологічно наповненою складовою хронотопу роману «Сад Гетсиманський». І. Багряний у її зображенні використовує прийом «перевернутого» світу, тобто міняє місцями злочинців та суддів, наділяє «чужий» простір ознаками «свого» і навпаки. Такими чином, камера стає дзеркалом радянської тоталітарної системи, що точно репрезентує відношення системи і людини.

Зображувані у романах «Сад Гетсиманський» та «Тигролови» міста увібрали у себе ознаки «чужого» простору й перетворюються на знаки впливу системи. Таким знеособленим у романі «Сад Гетсиманський» постає Харків, а у романі «Тигролови» – Хабаровськ. Знаками ідеологічного простору стають потяги, що символізують різні аспекти системи: жертв «правосуддя», «гвинтиків» системи й українців.

В екранізації Р. Синька хронотоп вміщує знаки, що репрезентують систему. Такими знаками в обох романах стає камера, місто Харків та ешелон з в'язнями. Кожний зі згаданих образів є носієм ідеологічного значення й долучається до загальної функції роману та фільму, яка полягає в розвінчуванні радянського міфу. У фільмі спостерігаємо підсилення ідеологічної складової за рахунок нівеляції психологізму та ліризму. Режисер зробив акцент не на боротьбі з режимом, а на тому, що проти режиму такої сили практично неможливо боротися, і такий акцент по-іншому визначає хронотоп.

Умовно «своїм» простором, позбавленим впливу радянської системи, ми вважаємо світ снів, марень та спогадів в обох романах, а також відокремлений простір тайги у романі «Тигролови». У такому просторі персонажі поновлюють життєві сили для боротьби з системою. Дика тайга стає місцем трансформації головного героя, а поселення українців –

екстериторіальною Україною, яка заміщує справжню в умовах її недоступності. Показово, що у фільмі подібний мотив не простежуємо: природа відіграє роль тла, на якому розгортаються події, однак для головного героя неможливе щастя у відірваності від батьківщини. У фільмі переосмислюється психологічний стан головного героя, його характер, змінюються події, що передували його розвитку, тож для режисера було очевидним, що образи Зеленого Клину як екстериторіальної України та дикої тайги як універсального позаідеологічного простору недостатньо репрезентативні для впливу на свідомість головного героя, а також глядача. Відтак домінантним мотивом стає національний.

Таким чином, хронотоп фільмів «Сад Гетсиманський» та «Тигролови» несуттєво трансформується щодо романів відповідно до ідеологічних запитів нового часу, однак у цілому розвивається паралельно і транлює домінантну ідею викриття та засудження радянського режиму.

Таким чином, дослідивши ідеологію в романах та фільмах, можемо зробити висновок про суттєві відмінності між обома творами, зумовленими різними історичними, ідеологічними, культурними, ідивідуальними чинниками. Зокрема, романи І. Багряного зосереджені на розвінчанні радянського міфу та представленні моделі боротьби із системою. Письменник протиставляє радянській ідеології борця-гуманіста, що готовий за рідну землю та рідних людей на вбивство та смерть. Письменник орієнтується на майбутні покоління, на молодь, якій ще належить виборювати незалежність. Серіал зосереджений на відмежуванні ідеології незалежної України від радянської тоталітарної спадщини, й цим вмотивоване представлення її як дегуманізованого явища, яке частково може подолати сильний індивід, що спирається на національні та християнські цінності. Однак у фільмах Р. Синька такий індивід не може захистити себе та своїх близьких від нещадного впливу системи: вона виявляється сильнішою й руйнує усе, до чого може дотягнутися.

Наукова новизна отриманих результатів обумовлюється тим, що в дисертаційній роботі:

- проаналізовано романи «Сад Гетсиманський» та «Тигролови» з позиції художнього розвінчання комуністичної ідеології та втілення опозиційних до неї ідеологій;
- вперше розглянуто серіал Р. Синька як читацьку версію романів І. Багряного;
- вивчено динаміку прирощування і втрати сенсів від романів до серіалу.

Практичне значення роботи. Прочитання романів І. Багряного в контексті ідеологічного дискурсу дозволяє глибше зрозуміти культурне, соціальне й художнє значення творчості письменника. Результати дисертаційної роботи можуть бути використані при викладанні спецкурсів і семінарів з української літератури для студентів гуманітарних спеціальностей, вчителями-філологами в їхній практичній діяльності, студентами при написанні курсових та кваліфікаційних робіт; викладачами для укладання посібників і підручників з історії української літератури ХХ століття.

Ключові слова: українська література, автор-читач, твір, кіноверсія, література української діаспори (еміграції), Іван Багряний, роман, ідеологічний дискурс, персонаж, хронотоп, МУР, Святе Письмо, інтермедіальність, національна ідентичність.